

AJALLOOLISE AJA KUDE

BIBLIOTHECA CONTROVERSIARUM

SARJA KOLLEGIUM

Maarja Kangro (kirjanik ja tõlkija)

Hasso Krull (kirjanik ja tõlkija)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Aro Velvet (Lõuna-California Ülikool)

Tallinna Ülikool

Zoltán Boldizsár Simon, Marek Tamm

AJALOOLISE AJA KUDE

Inglise keelest tõlkinud Anti Saar

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Tallinn 2023

Bibliotheca CONTROVERSIARUM

Bibliotheca Controversiarum
Zoltán Boldizsár Simon, Marek Tamm
Ajaloalise aja kude

Tõlgitud väljaandest:
Zoltán Boldizsár Simon, Marek Tamm
The Fabric of Historical Time
Cambridge: Cambridge University Press 2023

Raamat on valminud Eesti Teadusagentuuri
uurimisprojekti PRG1276 toel
Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Toimetanud Kai Nurmik
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

Raamat on avaldatud kokkuleppel
Cambridge'i ülikooli kirjastusega
© Zoltán Boldizsár Simon, Marek Tamm 2023
Autoriõigus (tõlge): Anti Saar 2023
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2023

ISSN 1736-9398
ISBN 978-9985-58-949-6

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Sissejuhatus: ajaloolise aja kude	7
1. Moodne ajalooline aeg ja selle ammendumine	23
2. Ajalooliste aegade uus paljusus	43
Ajaloolise aja figuurid	53
Mitmikajalisus	67
Mitmikajaloolisus	81
3. Konfliktid ajaloolise aja koes	91
Konfliktid sünkroonitud ajas	92
Desünkroonitud ajalisuste ja ajaloolisuste konfliktid	98
Kokkuvõte: üks kude, palju aegu	107
Viidatud kirjandus	111
Nime- ja aineleend	139

SISSEJUHATUS: AJALOOLISE AJA KUDE

Aastatuhande vahetusel paistis teoreetiline füüsika innukalt uurivat ilmaruumi kude. Kuigi kosmose tööpõhimõtete seletamise katsed ei ole eriomased just tolele ajahetkele, oli neis pingutustes midagi uut: nimelt „kude“ kui metafoor, mis hakkas säärastes katsetes kõige sagedamini kõlama. David Deutsch'i „Tegelikkuse kude“ („The Fabric of Reality“, 1998) ja Brian Greene'i „Kosmose kude“ („The Fabric of the Cosmos“, 2004) on teosed, mis seda suunitlust ehk kõige paremini näitlikustavad. Deutsch kasutab koe metafoori, kui püüab tegelikkust seletada kvantmehaanika kaudu, pidades kõige fundamentaalsemaks tasandiks subatomaarset. Ometi on kvantteooriat teadupärast keeruline ühendada terviklikku käsitlusele Einsteini füüsikaga. Stringiteooria, mis annab Greene'i raamatule selgroo, soovib teha just nimelt seda: püüda vaadelda korraga osakeste füüsika väikest skaalat ning üldrelatiivsusteooria suurt skaalat, nõnda et need moodustaksid sidusa pildi. Greene'i meelest töötab koe metafoor kõige paremini just viimases, Einsteini üldrelatiivsusteooria kontekstis: „Einstein mõistis, et gravitatsioon ise ei saa olla midagi muud kui aegruumi koe lõimed ja kõverused.“ (Greene 2004: 69)

Meie raamat ei räägi kummatigi aegruumi koest, ilmaruumi saladustest, kvantmehaanikast ega stringiteooriast. Me ei taha käsitleda ka aja „loomuse“ küsimust, püüda

võrrelda füüsika ja loodusteaduste ajakäsitlusi sotsiaalteaduste ajakäsitlustega. Ehkki nendegi teemade uurimine võiks olla intellektuaalselt põnev ja vahest ka vajalik ettevõtmine, on siinse väikese raamatu eesmärk mõnevõrra tagasihoidlikum. Me pelgalt laename koe metafoori teoreetilisest füüsikast, et selgitada midagi muud. Selle asemel et uurida tegelikkuse loomust, ilmaruumi ehitusklotse või aegruumi kude, püüame vaadelda, missugune on ajaloolise aja kude.

Selleks et näha, mis mõtet on ajaloolise aja teemat käsitleda koe metafoori abil, peaksime esmalt saama selgema ettekujutuse sellest, mis üldse on ajalooline aeg. Enamik ajaloolise aja käsitlusi jagab üht üldist seisukohta: nimelt seda, et erinevalt aegruumilisest ajast – mida nähakse kolmemõõtmelise ruumi neljanda mõõtmena – on ajalooline aeg lahutamatu inimkogemusest. Ajaloolise aja mõiste ei viita ajale kui abstraktsele ja homogeenisele nähtusele, vaid kui inimelu dünaamilisele ja kontekstisõltlikule koostisosale, mida kujundavad ajaloolised sündmused, ühiskondlik-poliitilised struktuurid ja kultuurilised normid.

Reinhart Koselleck (2004: 1–2), teema silmapaistvaim uurija möödunud sajandi teisel poolel, määratleb ajaloolise aja sõnaselgelt vastandina sellele, mida ta näeb ühtse ja mõõdetava loodusliku ajana. Selle määratluse taustal esitab Koselleck (2004: 2) sootuks laiema väite ajaloolise aja – õigemini ajalooliste aegade – sisemise paljususe kohta:

Kahtlusevari lasub isegi selle ajaloolise aja ainulisusel, mis peaks eeldatavasti eristuma mõõdetavast looduslikust ajast. Ajalooline aeg, kui sel mõistel spetsiifiline tähendus leidub, on seotud ühiskondlike ja poliitiliste tegevustega, konkreetselt tegutsevate ja kannatavate inimolenditega ning nende institutsioonide ja ühendustega. Kõik säärased tegevused kulgevad kindlal ja eriomasel viisil, igal neist on eripärane ajaline rütm. Igapäevaelu tasandile jäädes pruugib meil vaid mõelda ühiskondlikku elu liigendavate riiklike pühade ja pidustuste iga-aastasele tsüklile või siis tööaja pikkuse muutustele, mis inimeste elu kulgu on määranud ja jätkuvalt määravad. Sellest tulenevalt ei peakski me rääkima mitte ühest ajaloolisest ajast, vaid pigem aja paljudest vormidest, mis lasuvad üksteise peal.

Tsiteeritud lõik teeb korruga selgeks kaks asja. Esiteks näitab see, kui tugevalt rõhutab omaksvõetud arusaam ajaloolisest ajast selle ühiskondlikku iseloomu, ning teiseks toob see nähtavale, kui suurel määral erineb ühiskondlik-poliitiliste muutuste tempo ja rütm. Viimane aspekt tõmbab tänapäeval eriti teravat tähelepanu. Mitmikajalisuse tunnistamisest tingitud keerukused ning erineva rütmi ja kiirusega kulgevate protsesside mitmekesisus on värskeimate ajaloolist aega käsitlevate arutluste nurgakivid (vt nt Browne 2014; Jordheim 2014; Esposito 2017; Fryxell 2019; Tamm, Olivier 2019; Landwehr 2020; Edelstein, Geroulanos, Wheatley 2020a; Bashir 2022; Fareld 2022a). Suur

osa sellestki raamatust pühendub nende keerukuste ja mitmekesisuste vaatlemisele. Küsimus pole siin aga mitte niivõrd ajaloolise aja paljususes, kuivõrd selles, miks on sellegipoolest, vähemalt ajalooteaduse kontekstis, mõttekas kõnelda „ajaloolisest ajast“ kui olulisest ja kunagi domineerinud kategooriast – tarvitsemata pidevalt selgitada, et ainsuse vormi kasutades peame tegelikult silmas aegade paljusust.

Sest ajarütmi paljusus ning mitmesugustes inimtegevustes ilmnevate arvukate protsesside ja arengute lahknev tempo põhineb ühisel käsitusel ajaloost kui ajas lahtirulluvast arenguprotsessist. Ajalugu kui ühtne printsiip, idee ajaloolisest protsessist, mis hõlmab kõiki omaette protsesse ja arenguid, tekkis Lääne-Euroopas 18. sajandi keskpaiga ja 19. sajandi keskpaiga vahelisel perioodil. Koselleck on nimetanud seda ajajärku *Sattelzeit*'iks ehk sadulajastuks (vt Décultot, Fulda 2016; Escudier 2020), pidades silmas moodsa maailma (modernsuse) vormumist mõisteliste teisenduste käigus, mis kujundasid tege-likkuse tajumist. Kosellecki sõnul leidis just sel perioodil aset ajalise mõõtme juurdumine hulgas omavahel seotud mõistetes. Ajalise mõõtme sai *Sattelzeit*'is näiteks „revolutsioon“, mis tuletati taevakehade ringliikumisest. See omandas ajalise suuna ihaldusväärse tuleviku poole (Koselleck 2004: 23). Samamoodi nihkus ajalisuse valda „utoopia“, see algupäraselt ruumilisena mõistetud nähtus, milleni jõudmiseks tuli nüüd ette võtta tulevikku suunatud „ajareis“ (Koselleck 2002: 84–99).

Rõhutagem, et ihaldusväärse tuleviku revolutsioonid ja utopiad – ning üldse igasuguse „progressi“ – tegi võimalikuks asjaolu, et samal ajal tekkis ka arusaam ajaloost kui ajas lahti rulluvast ühtsest protsessist. Minevik ja tulevik ilmsesid nüüd eraldi kategooriatena (Schiffman 2011; Hölscher 2016) ja hakkasid üha enam paistma teineteisest erinevatena. Või kui kasutada Kosellecki kategooriaid (2004: 255–275), siis hakkas *Sattelzeit*’is tekkima lõhe ühelt poolt „kogemuse ruumi“ (sks *Erfahrungsraum* – laias laastus selle, mida on kogetud minevikus) ja teiselt poolt „ootushorisoni“ (sks *Erwartungshorizont* – selle, mida võib oodata tulevikult) vahel – ning see lõhe on seitsaadik kasvanud, kuivõrd kogemuse ruum ja ootushorison eemalduvad teineteisest üha suuremal kiirusel.

Ajalugu kui ajaline mõiste, nagu läänemaailm on seda paari viimase sajandi jooksul tundnud, sildab seda lõhet ja seab teineteisest lahku löödud mineviku ja tuleviku laiemale trajektoorige. Uut ja vana kokku tuues ning mõlemat ühe ja sama protsessi osadena nähes (Arendt 1961) muudavad moodne ajaloomõiste ja selle ajalooline aeg kogitava uudsuse ja tulevikuootused mõistusega hoomatavaks (Simon 2019a: 20–27). Niipea kui uut nähakse tuttavas valguses, niipea kui seda mõistetakse järgmise sammuna mineviku potentsiaali avaldumises, on radikaalne uudsus kodustatud. Ajaloolise aja suuri mõistatusi on see, et ta nõuab ühtaegu nii ajalist katkestust – nagu rõhutab Aleida Assmann (2021) – kui ka selle katkestuse sildamist ajaloolise kodustamistöökäudu (Simon 2021). Järgmises peatükis

uurime seda kimbatust tekitavat tõdemust lähemalt. Leidub kaks olulisemat küsimust, mis tuleb esitada kohe, kui oleme juba maininud valitsevat arusaama ajaloolise aja sünnist. Esiteks: *kus* on ajalooline aeg; ja teiseks: *millal* on ajalooline aeg? Kui esimene küsimus asetab ajaloolise aja lokaalse/globaalse skaalale, siis teine on suunatud korraga nii ajaloolise aja dateerimisele kui ka selle aja enese ajaloolisusele. Tegelikult on need kaks küsimust sageli teineteise eelduseks. Uurides näiteks ajaloolist mõtlemist keiserlikus Hiinas (Ng, Wang 2005) või läänemaailma antiikse ja nüüdisaegse ajaloomõtte omavahelist suhet (Lianeri 2011), tuleb korraga silmas pidada mõlemat küsimust.

Öeldust lähtudes alustame lihtsuse mõttes sellest, et küsime, kus täpselt on ajalooline aeg, heites pilgu selle mõistelisele keskkonnale. Selles osas näivad sidemed ajaloolise aja ning modernsuse mõiste vahel ilmselged. Kuigi „modernsus“ on humanitaar- ja sotsiaalteadustes üks kõige sagedamini pruugitavaid ja samal ajal kõige teravamaid lahkkelisid tekitavaid mõisteid, ei saa me seda mõistet puudutavatesse vaidlustesse sügavalt kaevuda. Tahaksime vaid märkida, et modernsuse ja modernse ajaloolise aja läbipõimituse tõttu pole põhjust imestada, et ka nende mõistete kriitika on sageli omavahel seotud. Tõepoolest, ajaloolise aja järele küsides seisame silmitsi terve hulga omavahel ühendatud mõistetega. Vaadeldgem järgnevat lõiku Dipesh Chakrabarty teosest „Euroopa provintialiseerimine“ („Provincializing Europe“, 2000):

Läänest lähtuvad historismikriitikad, mis põhinevad mingisugusel „hiliskapitalismi“ iseloomustusel, vaatavad mööda neist sügavaist seoseist, mis ühendavad historismi kui mõtlemislaadi ja poliitilise modernsuse väljakujunemist kunagistes Euroopa kolooniates. Historism tegi võimalikuks Euroopa ülemvõimu maailmas 19. sajandil. Jämedalt võttes oli see üks olulisi vorme, mille „arengu-“ või progressiideoloogia 19. sajandil omandas ja säilitas. Just historism laskis modernsusel või kapitalismil paista mitte lihtsalt globaalsena, vaid pigem millenagi, mis muutus globaalseks *aja jooksul*, olles sündinud ühes kindlas paigas (Euroopas) ning levinud siis selle piiridest välja. See „esmlt Euroopas, seejärel mujal“ tüüpi globaalse ajaloolise aja struktuur oligi ajalooline; erinevad muu maailma rahvuslikud ideoloogiad on hiljem loonud kohalikke versioone samast narratiivist, asendades „Euroopa“ mõne kohaliku keskmega. Just historism võimaldas Marxil öelda, et „tööstuslikult arenenum maa ainult näitab vähem arenenum maale tema enda tuleviku pilti“. (Chakrabarty 2000: 7)

Modernsus, historism, progress, areng, kapitalism, rahvus ja rahvuslus, globaalne ja globaliseerumine – need on raskekaalulised ja keerukalt lõikuvad mõisted. Ometi on neid liigagi tihti nähtud koonduvat võrdlemisi lihtsaks „esmlt Euroopas, seejärel mujal“ stiilis jutustuseks, mida Chakrabarty toob tsiteeritud lõigus esile kui „globaalse ajaloolise aja“ struktuuri ennast. On see tõesti nii? Ons

ajalooline aeg paratamatult eurotsentristlik? Või on ajalooline aeg, millele viitab Chakrabarty, kõigest üks ajaloolise aja euroopalik, ülekorratud ettekujutus, mida sageli peetakse universaalseks?

Praeguse sajandi kolmandal kümnendil ollakse üldiselt seisukohal, et ühtne ettekujutus ajaloolisest ajast koos teatud kogemustega väikeses hulgas lääneriikides ei ole ajakogemuste mitmekesisust arvestades pädev. Kuigi ajalisi kogemusi on ilmselgelt palju, jääb ometi küsimus, kas varieeruvad ka spetsiifiliselt „ajaloolised“ ajakäsitused. Ühest küljest ja kitsamal skaalal paistavad üha enam silma ajalooga seotud kogemusliku aja käsitlused eri identiteedikategooriates. Alates feministlikest paljusihilistest ja palju-suunalistest ajaloolise aja ümbermõtestustest (Browne 2014) ning transsoolisusega seotud mittenormatiivsetest ajalisustest (Devun, Tortorici 2018) kuni „opositsioonilise rassilise kronopoliitikani“, mis lähtub „moodsa maailma rassilise liigendatuse äratundmisest ning sellega kaasnevast vajadusest ülekohut heastava rassiõiguse järele“ (Mills 2020: 312), on palju panustatud ajaloolise aja ning lääneliku modernsuse läbipõimunud mõistete problematiseerimisse. Teisest küljest ja laiemal skaalal tekitab lokaliseeritud ajakäsituste ja ajakogemuste buum küsimuse nende vahekorra valitseva ettekujutusega ajaloolisest ajast, mida nad kõik peavad rõhuvaks ning millest nad kõik püüavad välja murda. Kui probleemiks on kogu ajaloolise aja ning lääneliku modernsuse keeruline kompleks, siis kas pakuvad need pingutused „ajaloolisele ajale“ alternatiivset

mõistesisu või tuleks neis pigem näha katseid tunnistada ajakäsitusi millegi muu kui „ajaloolisena“?

Praegu on ajaloolist aega puudutavate vaidluste keskne normatiivne küsimus, kas me peaksime globaalsetes püüdlustes nägema ainult üht „ajaloolist aega“ – sellist, mille ruumistatud arengustruktuur on paratamatult „esmlt Euroopas, seejärel mujal“, nagu Chakrabarty on sõnastanud – või lokaliseeritud ajalooliste aegade paljusust. Poliitilises plaanis on mõlemal väljavaatel omad võimalikud varjuküljed. Esimest valides riskime sellega, et eitame muu maailma kultuuride eriomast ajalootaju, teist valides sellega, et hakkame „ajaloolisena“ nägema praktiliselt mistahes ajalist konfiguratsiooni, mis minevikku, olevikku ja tulevikku üht või teist viisi omavahel seob.

Vaadeldgem siinkohal Velcheru Narayana Rao, David Shulmani ja Sanjay Subrahmanyami ühise uurimistöö tulemusena valminud raamatut „Aja tekstuurid. Ajaloo kirjutamine Lõuna-Indias 1600–1800“ („Textures of Time: Writting History in South India 1600–1800“, 2003). Selle raamatu avalause seab panused otsekohe paika, küsides: „Kas ajalugu ja ajalooteadvus eksisteeris Lõuna-Indias ka enne seda, kui britid 18. sajandi lõpukümnendel piirkonna vallutasid?“ (Rao, Shulman, Subrahmanyam 2003: 1). Sellele küsimusele jaatavalt vastates üritab raamat vaidlustada seisukohti, mis autorite meelest aastatuhande vahetuse postkolonialismiuuringutes domineerivad. See tähendab ühelt poolt vaadet, mis seob ajalooga „praktiliselt iga minevikku käsitleva teksti“; teisalt aga hoiakut, et „ajalugu

oli India autentsele maailmanägemisele täiesti võõras“ (Rao, Shulman, Subrahmanyam 2003: xi). Viimati mainitud hoiaku kaitsjatena toovad autorid esile Ashis Nandyt (1995), kelle tuntud sedastuse kohaselt leidub maailmas ainult üks – Lääne – ajalookäsitlus, mis on üle ujutanud kogu planeedi ning millele ta püüab alternatiive pakkuda musttuhanda mitteajaloolise minevikukonstruksiooni varal. „Aja tekstuurid“ (2003: 3) vaidleb vastu mõlemale arusaamale ning tunnistab omalt poolt ajalooks kogu tekstikorpuse „alates rahvaeepostest kuni öukonnaluuleni (*kāvya*) ja erineval moel liigitatavate proosajutustusteni“. See väidab, et Lõuna-Indias enne koloniaalvõimu tugevne- mist „ei olnud ajalookirjutusele määratud mingit omaette žanrit“, erinevalt Euroopast, kus ajalugu eraldi teadusalana 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul kuju võttis. Rao, Shulmani ja Subrahmanyami (2003: 4) sõnul võib ajalugu leiduda terves hulgas eri žanrites ning igas žanris võib kirjutada nii ajaloolist kui ka mitteajaloolist teksti, mis lubab neil näha ajaloo vorme Euroopa kutselise ajalookirjutuse standarditest erinevalt. Püüdes eemalduda Nandy seisukohast, et leidub vaid üks ajalooline aeg, ja nõnda ühtlasi riskist eitada ajaloolisuse taju väljaspool läänemaailma, riskib raamat „Aja tekstuurid“ viimaks, vastupidi, sellega, et lubab ajaloonägemisele vaadelda praktiliselt kõike.

Me ei arva, et sellele olukorrale leiduks rahuldavat lahendust. Samas näib meile, et nii Nandy kui ka raamatu „Aja tekstuurid“ autorid toetuvad oma väidetes ühele või teisele ajaloolisuse tajule, mis avab meile kohe aspekti,

mida tahaksime siinses sissejuhatuses rõhutada: nimelt asjaolu, et ajalooline aeg ise on ajalooline mõiste. Iga meie võimalik nägemus ajaloolisest ajast muutub aja jooksul. Ühelt poolt tähendab see, et konstruktivistlikust vaatepunktist mingitel mineviku perioodidel ajalugu ei eksisteerinud (nagu oletab Nandy) ja/või seda mõisteti teistmoodi (nagu oletavad Rao, Shulman, Subrahmanyam). Selles mõttes on periodiseeringud ja vaidlused nähtuste dateerimise üle ajaloo/modernsuse kompleksile sisemiselt omased (Davis 2008; Lorenz 2017; Friedman 2019). Pole ime, et Kosellecki *Sattelzeit*'i periodiseerimist ning üksiti pea kõiki selle teesi eri aspekte on teravalt kritiseeritud (Jung 2010/11; Landwehr 2012; Décultot, Fulda 2016). Teiselt poolt toob ajaloolise aja ajaloolisus kaasa mööduse, et tulevikus mõistetakse seda teisiti ning et mingil hetkel lakkab see mõttemustrina üldse eksisteerimast. Siit ka täpsustus, et me kasutame Kosellecki arusaama üksnes lähtepunktina laiemale arutelule, mille keskmes on väide, et ajaloolise aja moodne konfiguratsioon, mida Koselleck uuris, on pärast teda muude ajakonfiguratsioonide varal kahtluse alla seatud. Suurel määral pühendumine selles raamatus ülesandele tuua nähtavale, kuidas varem valitsenud moodsat ajaloolise aja käsitust on aastatuhande vahetusel hakatud nägema vaid ühena paljudest kooseksisteerivatest ajaloolise aja konfiguratsioonidest.

Eeskätt on ajaloolise aja ajaloolisus üks põhjuseid, miks me arvame, et 2023. aastal võib koe metafoor sellele teemale uut valgust heita ja varjundeid lisada. Seejuures on sel

meie hinnangul suur eelis kahe ülejäänud metafoori ees, mis arutlustes aja ning ajaloo lõikumiste kohta võrdse sagedusega esinevad. Need metafoorid on „kord“ (ingl *order*) ja „režiim“. Nõnda nagu „kude“, omistab ka „kord“ tegelikkuse ajalisele ülesehitusele teatud hõlmavuse ja sidususe – olgu see tegelikkus kas füüsikaline (Rovelli 2017) või sotsiaalne (Pomian 1984). Samamoodi toimivad mõisted nagu „ajaloolisuse režiimid“ (Hartog 2015) ja „aja režiimid“ (Assmann 2020) või ka „temporaalsed režiimid“ (Torres 2022), mis rõhutavad ajaloolisust vahest kõige selgemalt.

Ometi ei pääse „kord“ ja „režiim“ metafooridena pealesurutuse kaastähendusest. Nad kalduvad eeldama esialgset korratust, milles režiim oma korra maksuma paneb. Vahest seetõttu valitsevadki need kujundid mõtlemises sotsiaalselt tegelikkusest, sellal kui „koel“, mis harva samas sõnavaras esineb, ei tundu neid kaastähendusi olevat. Ning just sellepärast me seda kujundit eelistamegi. Reaalteadustest metafoori laenates soovime korraga vihjata kahele asjale. Esiteks tahame viia oma ajaloolisest ajast mõtlemise viisi kooskõlla seisukohaga, mis erineb Kosellecki uurimistöö alusväitest ning mille kohaselt on eristus loodusliku aja ning ajaloolise aja vahel tänaseks kokku varisenud. Teiseks soovime rõhutada, kui suurel määral tuleb nimetatud kokkuvarisemine esile tänapäeva loodusteadustes, ning kohandada „kude“ kui reaalteaduslikku mõistet humanitaar- ja sotsiaalteadusliku mõtlemisviisiga ajaloolisest ajast.

Selle kõige eeltingimuseks on antropotseeni mõiste, nagu see on viimastel kümnenditel käbele tulnud Maa

süsteemi teaduses (Earth System Science, ESS), või täpsemini, nagu see on käibele tulnud koos Maa süsteemi teaduse väljakujunemisega (Steffen jt 2020). Sestsaadik kui Paul Crutzen kasutas terminit „antropotseen“ ühel 2000. aasta teaduskonverentsil, osutamaks põhjustele, miks käimasolevat ajastut (täpsemalt ajastikku) pole ehk enam kohane nimetada holotseeniks, levis see termin kiirelt eri teadusaladesse. Kõikvõimalike hilisemate kohanduste ja kriitika ning lugematute teisenduste kõrval humanitaar- ja sotsiaalteadustes (vt nt Haraway 2016; Moore 2016; Davis, Todd 2017; Horn, Bergthaller 2019; Merchant 2020; Thomas 2022) püüab antropotseen Maa süsteemi teaduse mõistena haarata füüsilis-loodusliku ja inimmaailma süsteemset kokkupõrget, nähes inimtegevust Maa süsteemi kui ühendatud terviku ühe allsüsteemina (Steffen jt 2016; Zalasiewicz jt 2021).

Etümoloogiliselt koosneb see mõiste kreeka sõnadest *anthropos* 'inimene' ja *kainos* 'uus', tõstes esile, et hilisemate stratigraafiliste üksuste leiud annavad tunnistust ulatuslikust inimtegevusest.¹ Seda arvestades tuleb mõõnda, et enim tähelepanu on ilmselt osutatud mõiste kronostratigraafilistele aspektidele. Teadusaladevahelises debatis kaldub küsimus, kas antropotseen kujutab endast ajastut/ajastikku Maa ajaloos (geoloogilisel ajaskaalal) või inimajaloos (ühiskondlike muutuste periodiseeringutes),

¹ Humanitaar- ja sotsiaalteaduslik kriitika kaldub teinekord leiutama uusi termineid, nagu nt „kapitalotseen“ (Moore 2016), vääräl eeldusel, et „-tseen“ tähendab aega ning antropotseen seega inimeste aega.

varjutama sootuks tähtsamat küsimust, kuidas on nüüdisaegses teadmiste süsteemis üldse võimalik mõista seda, mida väitis Chakrabarty (2022: 116), nimelt et „kliimamuutuse antropogeensed seletused kuulutavad humanistliku vahetegemise kokkuvarisemist loodusloo ja inimese ajaloo vahel“.

Tõsi ta on, paljude põlisrahvaste eluviisides pole säärast vahetegemist kunagi tuntud. Nagu ütleb Cristina Yumie Aoki Inoue (2018: 27), rääkides yanomami hõimust Põhja-Amasoonias, „metsa bioloogiline, kognitiivne ja füüsiline mitmekesisus ning mulla, vee, loomade, inimeste ja vaimude omavahelised suhted moodustavadki nende elude koe“, milles „looduse ja ühiskonna või maa ja elulaadide vahel ei ole mingit dihhotoomiat“. Samuti väidab Tamara Bray (2018: 269), et Kolumbuse-eelsed Andide rahvad, Kesk-Andide piirkonna pärismaalased Lõuna-Ameerikas, „olid vägagi teadlikud tõsiasjast, et isikud, paigad ja asjad eksisteerivad paljudes erinevates ajaraamistikes“. Nimetatud dihhotoomia pole alati olnud omane ka eurooplaste mõtlemislaadile. Carolyn Merchanti klassikaline uurimus „Looduse surm“ („The Death of Nature“, 1980) on juba näidanud, kuidas teadusrevolutsioon asendas orgaanilise arusaama loodusest aegamööda mehhanistliku arusaamaga, milles loodus allutati inimese meelevaldale ja kontrollile. Merchanti enda vaated ökosüsteemile, nagu ka hilisemad Maa süsteemi teaduse seisukohad seavad küsimuse alla looduse ja ühiskonna või looduse ja kultuuri eristuse ning lasevad sel kokku variseda, keskendudes nende suhetele